

PAGE

LITURGIE	
HATSOUNI P. VARDAN. — Histoire du Bréviaire Arménien (Suite)	53
PHILOLOGIE	
TCHERAKIAN P. CHERUBIN. — Chaînes exégétiques des Epîtres Catholiques. Introduction II (Suite)	60
KURDIAN H. — Remarques sur Moïse de Khorène	73
FEYDIT FR. — A propos d'Agathange	81
HISTOIRE	
DER MOVSESSIAN P. SAHAG. — Histoire critique depuis la décadence des Bagratides jusqu'à nos jours (Suite)	62
PETROWITCZ GR. — Etienne V ^o de Salmaste, Patriarche d'Etchmiadzine	86
ARCHEOLOGIE	
ARAKELIAN B. — Les fouilles de Garni et de Dowine	82
LITTERATURE	
HOVHANNESSIAN P. VAHAN. — Vers Avaryr. Drame en quatre actes. Acte IV ^o (Suite et fin)	101
DJELALIAN H. — Loin de moi	114
— — — — — Au soldat	115
RECENSIONS	
HOVHANNESSIAN P. MICHEL. — « Atlas, cartographie historique de l'Arménie », par Comm. Z. Khanzadian	116
TCHERAKIAN P. CHERUBIN. — « La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques » par Emile de Strycker, S. J. et Hans Quecke, S. J.	118
LINGUISTIQUE	
DER NERSESSIAN P. NERSES. — Pour l'amour de la « Toute Merveilleuse » langue arménienne)	122

Pour l'Italie. . . 3500 Lires
 Pour l'Etranger . . 8 Dollars
 Le Numéro: 250 Lires - 0.50 Dollars

1843 ~ 1962
ՀԻ. ՏԱՐԻ
●
ԹԻԻ 3 - 5
ՄԱՐՏ - ՄԱՅԻՍ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱԽԻՐԱԿԱՆ, ~ ԳՐԱԿԱՆ ~ ԳԻՏԱԿԱՆ ~ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

Revue P A Z M A V E B

CXX^o année, 1962, N. 3 - 5 Mars - Mai

24303 4206454503376

(Շար. տես «Բազմալեզու» 1962, թ. 1-2, էջ 20)

ᠬᠤ ᠯ ᠠ ᠨ ᠲ ᠤ ᠤ ᠲ ᠤ.

ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՑԸ՝ ԺԵ. ԴԱՐՈՒՆ

Այս շրջանի մեր աղբիւրներն են Գր. Տաթեւացիի քարոզները եւ Սաղմոսներու մեկնութիւնը, Գր. Խլաթեցիի Խրատքը, Սեպուհ լերան Խրատքը, Թով. Մեծփեցիի աղօթամատոյցը, եւ կրտսերազոյն 1408ի պակասաւոր օրինակը, որ պահուած մասերուն մէջ կը գուղընթանայ նախորդ շրջանի ժամագրքերուն հետ, եւ աւելորդ է յիշել իր մասերը մի առ մի, բայց ի կարեւորներէն:

1. — Գիշերային. — Յիշեցումք երդին
վրայ կը բարդուի Անբաժանելի կցորդը.
որ Օշինի ժամազրքին մէջ չկար տակա-
ւին, եւ կցորդ մ'էր նախապէս, ինչպէս
կ'երեւի Կոստանդին սպարապետի կցոր-
դաբանին ապաշխարութեան բաժնին մէջ
չինգ տունով (գրչ. Թ. 118 Ս. Ղազարու,
էջ 126) : Անծանօթ նոյնիսկ Տաթեւացիին
կ'երեւի ինձ ծանօթներէն նախ Ս. Ղազա-
րու 1449ի Մանրութեան մէջ (Թ. 405),

յարած Շնորհալիին նոյն երգին, եւ ապա-
ցոյց՝ թէ սկսած էր մաս կազմել անոր՝
եկեղեցւոյ մէջ: Նոյնպէս է նաեւ 1634ի
եւ 1663ի ժամագրքերուն մէջ, որոնց ա-
ռաջինը յաւելուածին զիմաց գրած է «կց.
կրկ.» որ է կցորդ կիւրապէից յատուկ,
որ թ. 1575 օրինակը, բովանդակու-
թեամբ ժէ դարու, բնաւ չունի նման բան:
1449ի Մանրուսումը Անբաժանելի երգին
վերջը կը յաւելու. «Տէր փառք քեզ. ամէն
ալէլ. ալէլ. ալէլ: Ամէն ալէլ. ալէլ. ա-
լէլ.» միշտ խաղով:

Սեպուհի Խրատքը կը փոխեն Տէր զի՞
բազումը ըսելու նախկին ոճը, գրելով տէ-
րունական տօներուն կամ հսկման «երկու
տուն ասեն Տէր եթէ շրքումն»։ Իսկ
միւս օրերուն՝ մէկ հոգի կ'ըսէր, ի թիւ,
եւ ըստ Տաթեւացիին՝ սովորութիւն էր
«գերկու տուն ի մէկ չունչ ասել»։

Շնորհալիին երկու քերթուածները՝ Ա-
նաւոտ լուսոյ եւ Աշխարհ ամենայն, մին-
չեւ հոս բացակայ աղօթամատոյցին եւ
1284ի երգերու հաւաքածոյին մէջ, ուս-
տի ոչ անոր մաս, այլ Հայրապետին միւս
քերթուածներուն, առաջին անգամ կ'ե-

բեւեր անոնց երկրորդը, (ինկած վերջին մասը) Ս. Ղազարու թ. 1372 զրչադրին մէջ, 1480 թուականէն, որ խմբագրութիւն մ'է զանազան նիւթերու՝ բացի ժամագրքէն, եւ ունի այս վերնագիրը. «Երգ պաշտաման ի Տէր Ներսիսէ Հայոց Կաթողիկոսէ»։ Եւ առաջին եօթը տունները խաղերով դրուած են։ Եթէ «Երգ պաշտաման» էր, ուրեմն ժամերգութեան մէջ սկսած էր մտնել։

Սաղմոսականոններու կիրարկութեան խնդիրը կը շարունակէ իր ծփանքը։ Գր. Տաթեւացին 1397ին, կը յիշէ անոնց սովորական վիճակը, թէ հինները «կարգեցին ութ կանոնս եւ ութ դուրդայս»։ ութին մէջ խմանալով կանոնադրութիւն իրր եօթներորդ, եւ օրհնութիւնը՝ ութերորդ (քրդ. ամբ. 335)։ 1410ին կը յիշէր նոյնպէս ցերեկի «Երեքին ողորմեայքն» հանդերձ երեք կանոն սաղմոսի», եւ ատոր հետ կը դանդաղէր՝ թէ «ոմանք... ծայրատեն դաղմոսն, եւ ոչ վճարեն (աւարտեն) զկանոնեալ ութ կանոնսն, եւ զՆեղութեանն» ալ (Հտր. ձմբ. 362) Խաղաղականին մէջ։ Գր. Խլաթեցիի Խրատներուն մէջ կը յիշուին «Կանոնադրութիւն», «Աւրհնութիւնն» եւ «Կանոնի աղօթքն», բայց ոչ եւ կանոնը կամ կանոններ, որոնք կ'երեւի՝ ընդհանուր «արեւելեան սահմանաց» մէջ բարձի թողի եղած էին թէ՛ վանքերու եւ թէ՛ աշխարհի եկեղեցիներու մէջ։ 1408ի ժամագրքը, պակաս սկիզբէն (յետոյ լրացած), կանոններ չունի ձաչու եւ Երեկոյի պաշտամունքին մէջ, այլ լոկ Խաղաղականին մէջ։

Սիմէոն Այրիվանեցի († 1428ին) արգարեւ տեսաւ՝ որ «յեկեղեցւոյ սաղմոսն Դաւթի պակասեալ էր եւ չոր շարականքն բաղմացեալ» եւ օրէնք դրաւ որ «աշխարհի երէց... ճԾ սաղմոսն երգէ իւր ընկերօքն յեկեղեցի... նոյնպէս եւ արեղայք ութ կանոն սաղմոսն երգեն միաբան»։ Եւ պատարագիւն «յօրն որ զպատարագն մատուցանէ, լեզուաւ ասէ զուրթ կանոնն անխափան»։ (Յայսմ. ԺԱ. 1444 ամին)։ Այս վերջինը կը յիշեցնէ տօնացոյցին «սաղ-

մոսն ասի եւ նշխար դործի», պատարագէն առաջ։ Քանի՞ հոգի հպատակեցան այդ վանահօր ձայնին՝ չենք գիտեր. ընդհակառակն Սեպուհ լեւոն վանքերու սովորութենէն հանուած Խրատքը, յիշատակուած 1494ի շարականոցին մէջ, որ դրուած է Եղնկայի Խոզնցիք գիւղի մէջ, կը հաստատէ սաղմոսականոններու կիրարկութիւնն այսպէս. «չորս կանոնն ձայն է» այսինքն ձայներու հետ կապուած են, «եւ չորս կողմն» որ է կողմնական ձայներ, «Երանեալն, Մի՛ նախանձիրն, Իբրեւ զի բարին, Խոստովանն՝ ձայն են (ԱԶ, ԲԶ, ԳԶ, ԴԶ)։ Իսկ Երկինք պատմենն, Ողորմեայն, Տէր ապաւենն, Նեղութեանն՝ կողմն է (ԱԿ, ԲԿ, ԳԿ, ԴԿ)։ Այս է ձայնաւոր եւ կողմնատար ասելն»։ Եւ այս նախկին զուգընթացութիւնն է քարոզներու հետ, որ կը շարունակուի։ Սաղմոսարանի կարգով՝ առաջին, երրորդ, հինգերորդ եւ եօթներորդ կանոնները օրուան ձայնի դասը կը սկսի. եւ երկրորդ, չորրորդ, վեցերորդ եւ ութերորդը՝ կողման կոչուած դասը։ Կը հետեւի որ սովորական օրերուն լոկ մէկ կանոն կ'ըսէին ըստ ձայնին։ Օչինի ժամագրքին Խրատներուն համեմատ՝ սաղմոսականոնները կապուած էին ութ ձայներու հետ. «Առաջին ձայն Երանեալ կանոնին» (46)։ Կը հետեւի որ կ'ըսուէին ըստ օրուան ձայնին։ Չէ կարելի հետեւցնել՝ թէ օրական մէկ կանոն միայն կ'ըսուէր. այդպիսի յանկարծական ոտուած հնարաւոր չէր, երբ Մարիունի եւ ուրիշներու քով բոլոր կանոնները դեռ կ'աղլրին։ Այլ հասկընալու ենք այս ոճով՝ զոր պիտի տեսնենք ԺԶ դարուն։ Այդ կերպով կը փոփոխուէր Գ ժամու կանոնն ալ. «Եւ ասն զկանոնն զորս լինի» (27), որ չի կատարուիր ըստ փոխման առաջին կանոնին, որմէ կը կախուէին փառքերը։

Դիտելի է որ վեցերորդ եւ իններորդ ժամերուն կանոն չունի, այլ քանի մը սաղմոս ընտրանք եւ «զնեղութեան կանոնն» Խաղաղականին։

Դարձեալ ցերեկի ժամերուն նշանակած

է նաեւ մեծ քարոզներն եւ աղօթքներ, Շնորհալիին երգերով ու (կարճառօտ) սաղմոսներով։ Արդեօք մեծ պահոց համար չէ՞ն դէթ Գ ժամու կանոնն ու միւս սաղմոսներն ալ։

Յարութեան, Մարտիրոսաց եւ Պահոց մաղթանքները, որ կ'ըսուին յետ օրհնութեան եւ դեռ չկային նախորդ շրջանին, հոս արդէն կապուած են, եւ կը գտնուին Օչինի ժամագրքին մէջ. Մարիունիւր դեռ չունի, ապացոյց՝ որ մեծ հնութիւն մը չունէին, իսկ 1284ի օրինակէն թուղթ ինկած է։

Մեծացուցէն, որ արեւելակողմի հին սովորութեամբ՝ կիրակիներուն յատուկ էր ցարդ, եւ Կիրիկիոյ մէջ հանապազօրեայ դարձած, այժմ այնպէս եղած է նաեւ Մեծ Հայքի մէջ, ինչպէս կ'իմացուի Խլաթեցիին Խրատներուն բացատրութենէն. «Մեծացուցէն եւ Ողորմեայն եւ իւրեանց աղօթքն»։ Եւ 1408ի ժամագրքը, տեղն անյայտ եւ զրիչը Ռատակէս (արեւելեան անուն), կը վերագրէ նոյնպէս «Քարոզ զկնի Մեծացուցէին», եւ Մեծփեցին՝ «Քարոզ Մեծացուցէին»։ Եւ մենք տեսանք՝ որ Մեծացուցէն միացած աղօթքին՝ լուր օրերուն սեպհական էր, ինչպէս յայտնի կը զրէ 1599ի ժամագրքը. «Քարոզ զկնի Մեծացուցէին լուր աւուր. Սուրբ զԱստուածածին» են։

2. - Առաւօտեան. Թովմա Մեծփեցի իր յիշատակարանին մէջ կը վկայէ՝ թէ «սրբազրեցի զկիրս հասարակաց աղաւթից, եւ յիններորդ մասն բաժանեցի, եւ ետու ի ձեռս մանկանց եկեղեցւոյ», իր օրինակէն զաղափարողներէն խնդրելով պահել իր յիշատակարանն ալ։ Արդ Ս. Ղազարու թ. 665 օրինակը 1465էն, զըրուած Քաջբերունեաց գաւառին մէջ՝ ուր էր Մեծփայ ուխտը, անկասկած թովմայի բնագրէն է, ատոր համար՝ զաղափարուած յիշատակարանն եւս։ Իր կենդանութեան եւ հրամանով դրուած է Մոնաքոյի օրինակն ալ, 1432ին։ Իրենց կը հետեւի՝ ընդհանրապէս ճշտութեամբ՝

նաեւ 1599ի մեր օրինակը (թ. 666)։

Ահա թէ ինչ բանի մէջ կը կայանայ իր դործը։

Պաշտամունքի ինը ժամերը կային արդէն, ինչպէս տեսանք. եւ իր «բաժանելն» ուրիշ բան չէ՝ բայց յաւելում վերնագրերու՝ զորս տեսանք, աւելի զգալի ընծայել անոնց զանազանութիւնը։ Թափ տուաւ իր երեւակայութեան եւ ստեղծեց աղօթամատոյցի հեղինակներ, եւ անոնց անուններուն հետ կապելով նաեւ պաշտամունքի մասեր, որոնք բնաւ կցորդութիւն չունին անոնց հետ։ Կատարեց նաեւ քանի մը փոփոխումներ, զոր կ'անցնինք տեսնելու։

Երկմասն աղօթքներու մէջ դրուած խաղաղութեան յարակից մասերը նոյն կը մընան հոս առաջինին հետ. միայն աղօթքին Ամէնը թողուած է քահանային, եւ պատասխանները դարին տալով՝ ըստ նոր սովորութեան։

Ջաքքուցեալս քարոզին վերնագիր կը դնէ. «Յովհաննու Մանգակունւոյ ասացեալ, ի գաւառէ Աշամունեայ, ի դեղջէ Ծախնոտայ, Քարոզ գիշերային պաշտամանց» (ըստ օր. 1599ի, բնագրին եղծւած է)։

Ձգէն գոհաճամբին հետ գիշերի «Արիւնեալ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս» (1599ին՝ ժող.) ամէն։ Սրկ. Եւ Եւս Խաղաղ. Քահ. Արիւնութիւն եւ փառք Հար։ Եպսոն. Խաղաղութիւն ամենեցուն։ Դպիրն՝ Ամէն. Եւ ընդ հոգւոյդ քուս, ինչպէս ունին 1518ի, 1599ի եւ 1663ի օրինակները։

Մեծփեցիի այս նկարագրութեան մէջ կը պակսի սաղմոսականոններու յիշատակութիւնը իրենց տեղոյն մէջ. ինչ որ անգամ մ'ալ հաստատել կը թուի անոնց թօթափումը՝ զոր տեսանք վերեւ՝ նաեւ Մեծփայ ուխտին մէջ. թէեւ ժամագրքը լուրթեամբ անցած է Օրհնութեան եւ անոր յաջորդող երեք մաղթանքներուն վերայէն հոս, դուցէ համառօտութեան համար, եթէ ոչ մոռացութեամբ, ինչպէս անյիշատակ կը թողու ալեւուր եւ թագաւորն ալ, ինչպէս 1599ինը։

Մաքենեաց Խրատներուն գիշերայինի սկզբնաւորութիւնը խառնած է իր ժամագրքին մէջ, որ է առաջին Օրհնեպն (պահաս)։ Տէր եթէ գըրքունս՝ կրկնելով՝ դարձեալ Օրհնեա տէր, եւ Օրհնեալ համագոյ։ Զարքուցեալս քարոզի տուններու պատասխանները «գարին» կու տայ։ Եւ վերջին երկուքինը՝ Քեգ տեառնդ եւ Տէր ողորմեա, «ժողովրդեան»։ Իսկ յաջորդ պատասխանները նոյնպէս գարին, ինչպէս ունին այնուհետեւ գրուած ժամագրքերն ալ, 1559ին եւ 1634ին՝ որ իրեն կը հետեւին, եւ ուրիշներ։

Գիշերային չորս քարոզներուն գլուխը կը գրէ. «արարեալ Սահակայ եւ Մեսրոպ պայ վարդապետաց մերոց»։ Երկու գրիչ շատ էին ատոնց համար։ Բազմապատկելով հեղինակները, կարծած է «սրբագրել»։ Եւ այդ քարոզներուն իւրաքանչիւրը կը կապէ երկու երկու սաղմոսականոններու հետ՝ անուանապէս. «Քարոզ երկինք պատմենի եւ Տէր ապաւենի» եւն.։ Այս շրջանիս դեռ կը յարատեւէ գիշերային ընթերցումը։ Գր. Տաթեւացին 1397ին կը վկայէր՝ թէ յետ Թագաւորին «ապա (լինին) ընթերցմունք յիշատակ սրբոց» (Հրց. 628)։ Այսպէս եւ է «կարգի մեկն. ժամու աղ.» հոս կը նշանակուին «ընթերցմունք աստուածայինք» (302)։ Ժ. Գ. դարէն հնարուած էր Յայսմաւորը, որ փոխանակեց նախկին Տօնականը, եւ ատոր ակնարկութիւն էր Տաթեւացին «յիշատակ սրբոցն»։ Աւելի որոշ կը վկայէ ատոր իր աշակերտը Թ. Մեծոփեցին եւս, գրելով ժամագրքին մէջ. «Արքիմեալ Տէր մեր եւ Փրկիչն Յիսուս Քրիստոս. ամէն։ Զկնի Յայսմաւորայն Հայր մեր որ յերկինս», զոր կը կրկնեն բառացի 1599ի եւ 1634ի օրինակներն ալ։ Գր. Տաթեւացին կը յարէ՝ թէ «Առաջաւորաց պահքն առանց ընթերցումաց է» (Հրց. 650)։ Սիմէոն Վրդ. 1427ին Յովհաննավանքին կը նուիրէ իր Յայսմաւորքը, պայման դնելով՝ որ «որքան իմ գիրքս կայ, հանապազ զայս կարդան ի յատենիս» (Ալիշան Այրարատ, 172)։ Սեպուհոյ Խրատքը «Ալէլու» կը կո-

չէ առաջին մասը, եւ «երկրորդ ալէլու» միւսը։

Առաւօտեան պաշտամունքի սկիզբը կը յաւելու առաջարկներու քառասուն սաղմոսը, աներեւոյթ 1284ի, Օշինի եւ Մարիունի աղօթամատոյցներուն մէջ, որ այնուհետեւ հաստատուն պիտի մնայ ժամագրքին մէջ «լցաք առաւօտ. Ուրախ եղաք. Հայեա տէր. Զգործս ձեռաց. Փառք Հաւր։ Եւ եւս խաղաղ. Արքիմեալս եւ փառք», ուր կը յարէ «Աստ ասի կրկին կանովն սաղմոսացն Դաւթի», ինչպէս կը գրէ 1634ի օրինակն ալ։ Զարմանալի է՝ որ առաւօտեան կանոնները մնացեր են։ Սոյն ժամու բոլոր փոխերն իրարու քով կը շարէ առաջին բառերով, եւ անոնց մէջ կը խառնէ փոքր էի եւս. յեղարարս իմ արտակարգ սաղմոսն ալ, յետ Տէր յերկինիցն, ինչպէս կ'ընէ 1663ինը, մինչ 1599ինը կը դնէ յետ մեծացուցէին։ Կը ստեղծէ նաեւ Արքիմեալ քարաքիչն աւարածոց մաղթանքն յետ Հարցին, որ նոյնպէս անծանօթ էր ցարդ։ Այժմեան երկու անջատ ձեւերը կու տայ Յովեա տէր մաղթանքին, ինչ որ խառն էր առաջ։ Երկրպագեմք քարոզին վրայ կը յարէ «Տէր ողորմեա ասա»։

Ասասցուքին մէջ Մոնաքոյի օրինակը կը գրէ «վասն հայրապետին մերոյ տեառն կոստանդիայ կենաց», որ էր ժամանակի կաթողիկոսը։ Մեր օրինակը «Սուրբ ըզ՝ Մարիամ» տան վրայ դրած է «Աւրհնեա տէր», զգացնելով՝ որ մինչ նախապէս սարկաւազը կ'ըսէր խառնելով «Յիշեալիք եւ զամենայն սուրբս» տան հետ, ինչպէս կը գրեն 1284ին, Մարիունին եւ ուրիշներ, մինչեւ 1252, հոս կը սեպհականութիւն քահանային, եւ իրմէ կը գատուի Յիշեալիք։ Այս բաժանումը կը շարունակուի յաջորդ օրինակներուն մէջ, 1598ի, 1634ի եւն., բայց ոչ եւ Օրհնեա տէրը։ Իսկ 1599ին Սուրբ զՄարիամին կը յաւելու «Քարեխաւս ունիմք»։

Աստուած մեծ քարոզին վրայ 1284ի ժմգ. ունի «Քարոզ Առաքելոց»։ Օշինինը՝ «Առաքելոց, Մարգարէից, Հայրապե-

տաց»։ Մարիունինը՝ «Մարտիրոսաց»։ Իսկ Մեծոփեցին դրոշմեց եւ 1599ին կըրկնեց «Քարոզ սրբոց Առաքելոց եւ Մարգարէից եւ սրբոց Հոսիսիմեանցն, արարեալ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին»։ Երգ մը՝ որ Ժ. դարուն տակաւին գոյութիւն չունէր, մեր վարդապետին ուղելով՝ Լուսաւորչին շարադրութիւնը կը դառնայ։ Կը ճշտէ, եւ 1599ինը իրեն կը հետեւի, նաեւ Առաջնորդ քարոզին վերնագիրը՝ «Քարոզ վարդապետացն եւ Հայրապետացն. եւ Զնգնութեան վրայ «Քարոզ Մարտիրոսացն»։

1284ի օր. Առաջնորդաց վրայ կը գրէ «Հայր.» եւ Զնգնութեան «Մարտ.»։ Իսկ Օշինինը յարած է իրարու երկուքը, եւ վերնագիր դրած՝ «Հայրապետաց, ձըզնաւորաց, Մարտիրոսաց»։ Մարիունինը բաժնած է վերջինս առաջինէն ոսկեգրով, եւ թողած անվերնագիր։

Երեքսրբեան երգին մէջ կը յաւելու այն դանդաղանութիւնները։ «Աւետեաց, Ծննդեան եւ Թլփատութեան» որ ծնար եւ յայտնեցար։ Քառասնաւորեայ դալստեան եւ Ծաղկազարդի՝ որ Եկիր եւ գալոց եւ։ Աւագ ուրբաթի գիշերին՝ որ մատնեցար. ճաշոյն՝ որ խաչեցար. երեկոյին ու շաբաթ գիշերին՝ որ քաղեցար։ Զատիկն եւ ամենայն կիւրակէից՝ որ յարար ի մեռելոց։ Համբարձման՝ որ համբարձարդ ունեց։ Հոգեգալստեան՝ որ Եկիր եւ առ Հայր։ Հոգեգալստեան՝ որ Եկիր եւ հանգեար յառաք։ Վարդապետին՝ որ երեւցար ի Թաքար։ Վերափոխման՝ որ Եկիր ի փոխումն։ Իսկ այլ եւ այլ ասելն անընդունելի է»։ 1599ի օր. կը կրկնէ նոյնը։ Իր վարդապետին՝ Գրիգորի կը հետեւի այդ փոփոխութեանց մէջ։ Թովմատեւի ալ յիշէ անոր որոշած յիշեալիքն ալ կը յիշէ անոր որոշած ձեւերը, բայց մեր օրինակէն փոքր տարբերութեամբ (Արք. 1913. 742)։ Իսկ փառաւորեալը կը համարի «Թովմայի առաքելոյ ասացեալ» ինչպէս կը խորհէին եւս Միխիթար Գոշ (Արք. 1901, 121) եւ Տաթեւացին (Հրց. 633), եւ կը կրկնէ 1599ի օրինակը։

Իսկ Մանասէի աղօթքը նշանակած է ե-

րեկոյին միայն, ուր նախորդ շրջանին Կիլիկիոյ մէջ կը կիրարկուէր նաեւ առաւօտուն։ Կը զգուշանայ Օշինի եւ Մարիունի ժամագրքերու նորութիւններէն, ընդունելով Վասն խաչի քառասունակնի եւ խաչ քաղցի մաղթանքները միայն, վերնագրելով՝ Աղաչեցուքին «Քարոզ արձակման պահոց»։

Սիրեցի զի լուսեցին վերջը կը յաւելու Տուր գորութիւն եւ Տեպեմ ատելիք իմ տունները, զորս կ'որդեգրեն ապա նաեւ «խրատք ժմգր. կարգաւորութեան» եւ 1599ին մէջ։

3. - Արեւագալի Յարեւիլից քարոզին վրայ կը գրէ. «Քարոզ արեւագալին՝ զկնի երգոյն եւ կանոնին», հակառակ ուրիշներու. իսկ քարոզին համար կ'ըսէ «արարեալ սրբոյն Գիւտայ» (զոր կը կրկնեն 1599ին եւ 1694ին), ինչ որ ձրի վերագրում մ'է, նման նախորդներուն, եւ զուրկ որ եւ է պատմական փաստէ. կ'ակնարկէ եւ ժամուս «կանոնքն», ինչպէս առաւօտեան պաշտաման մէջ, զգացնելով թէ կանոնները նուազած են թուով. եւ հոս կը վերջանան, ութերորդը միայն մնալով իրադրականին մէջ։

4. - Մեծոփեցին է՝ որ ճաշու մեծ քարոզներուն վրայ առաջին անգամ կը գրէ՝ «Յովհաննու Մանդակունոյ», զոր կանխաւ նախնեաց մատենագրութենէն գիտէինք, որով պատմական փաստ մը է այդ խորագիրը։ Չէ ընդունած այն նորութիւնները, որոնք կ'երեւին նախորդ շրջանին այս երեք ժամերուն մէջ։ Բայց կը պարզէ նախորդ ժամագրքերու խառնակութիւնը հետեւեալ մասին մէջ. «Յամենայն ժամ աղաչանք իմ»...։ Եւ եւս խաղաղութեան։ Աւրհնութիւն եւ փառք, հաւասարեցնելով զայն երեք ժամերուն մէջ եւս, որ հաստատուն կը մնայ այնուհետեւ 1599ի, 1634ի, 1663ի եւ միւս ժամագրքերուն մէջ։ Նմանապէս պարզած է Խնդրեցուք քարոզին նախկին մասերը՝ գրելով. «Տէր Աստուած աւրհնելով... խնդրեցաք հաւատով»։ Նոյնպէս վարուե-

է եւ միւս երկու ժամերով՝ նոյն տեղ-
ւոյն մէջ: Նոյնպէս է եւ միւս օրինակ-
ներուն մէջ:

Հայր մերը կը կանխէ քան գաղափար-
երգութիւնս. իսկ կանոններ բնաւ չկան
իր քով այս երեք ժամերուս մէջ: Եւ ոչ
կը խօսի շարականներու մասին, մինչ կը
նշանակէ Շնորհալիին երգերը՝ առանց
խորութեան օրերու, ինչպէս կը վարուի
մեծ քարոզներու հետ եւս, որպէս զի ա-
նոնց կիրարկութեան մէջ փոփոխութիւն
չտեսնենք նախկին սովորութենէն:

5. - Երեկոյն, յետ առաջաբանի սաղ-
մոսին, կը հետեւի Օշինի, ջնջելով «Տէր
ողորմեա. կեցո տէրը». իրեն կը նմանի
1663ի օրինակն ալ եւ 1599ինը: Իսկ «Օր-
նեալ տէր որ բնակեալի զլուսը կը գրէ.
«Յաղագս աւրհնութեան ճրագալուցին,
արարեալ սրբոյն Պետրոսի՝ եղբաւրն
Բարսղի», զոր կը կրկնէ 1599ինը, ի՞նչ
հիման վրայ՝ յայտնի չէ: Վասն խաղա-
ղութեան քարոզին կը յաջորդեցնէ «Տէր
ողորմեա», զոր նախորդ օրինակները
չունէին: Տէր ամենակալի քարոզին առջեւ
կը դնէ եւ եւս խաղաղութեան: 1599ինն
ալ, ջնջելով անոր նախընթաց եւ յե-
տադաս Տէր ողորմեաները: Զբարձրեալն
մաղթանքէն բաժնեց եւ մեք միաբանը,
վերնագրելով՝ «Սարկաւազն քարոզէ»:
Եւ կը յարէ «Գ Տէր ողորմեա»՝ փոխան
նախկին մէկին: Կը գեղչէ եւ եւս խաղա-
ղութեանը նախ քան կնդրեցաւ: Կը
կրկնէ Սուրբ եկեղեցեաւս քարոզին սկիզ-
բը Ուրախ եղէ սաղմոսը «Տուր գաւրու-
քիւն» յաւելուածով, առանց եւ եւս խա-
ղաղութեանի: Ունի նաեւ Աղաղակեցէք
սաղմոսը, բայց յետ ի յարկի քում սրբ-
ութեան. եւ սաղմոսին ետեւ՝ քրդ. Արի-
նեցում գտէր Աստուած Հայր եւ աղ. ի
մէջ տամարիս, զորս տեսանք:

6. - «Աւրհնութիւն մարմնաւոր սեղա-
նոյ» կը սկսի կցորդովս «Աչք ամենեցուն
ի քեզ յուսան...», որ նոր է, եւ Աղա-
չեցումին կը գեղչէ եւ եւս խաղաղու-
թեանը (զոր կը պահէ 1598ինը նոր գրով,

եւ 1634ինը), եւ այս առաջին մասը կ'ա-
ւարտէ Հայր մերով, որոնց երեքին
մէջ ալ համաձայն է իրեն՝ մեծ խրատ-
քը:

Իսկ Գոհութեան մէջ՝ նախկին մասե-
րուն վրայ կը յաւելու երկմասն աղօթքին
առաջին հատուածը՝ Արինեալ եւ տէր
Աստուած մեր, յունարենէ առնելով, եւ
կապելով յաջորդին հետ՝ խաղաղութիւն
ամենեցունով. ապա Հայր մեր (որ կայ
մեծ խրատքին մէջ եւս) նախ քան Զկե-
րալքս, որով կը լրանայ հոս սեղանօրհ-
նէքի կանոնը, եւ կը ստանայ այժմու ձե-
ւը, որ կ'երեւի 1655ին:

7. - Խաղաղականին մէջ իրարու կը
խառնէ Թեղենեաց նոյն ժամուն յատուկ
զոյգ ձեւերը, դնելով նախ Օրինեցից զՏէր
սաղմոսը, - դեռ պակաս 1408ի օրինակին
մէջ, - իրեն տուններով միայն, եւ ապա
Տէր Աստուած փրկութեան առաջաբանի-
նը, եւ երկուքին ետեւ կրկնելով յարակից
մասերը Օշինի ոճով՝ այսպէս. Օրինեցից.
Փառք Հաւր. եւ եւս խաղաղ. Արինու-
քիւն եւ փառք. ի նեղութեան կանոնն.
«Բայց ոմանք Աւելու ոչ տեսն, զի երգ առ-
տիճանաց է»: Ապա Տէր Աստուած փրկ-
ութեան. Փառք Հաւր. եւ եւս խաղաղ.
Արինութիւն եւ փառք. եւ ի կարգալ, ո-
րուն ծայրը կը յաւելու Տուր գորութիւն
կրկ. տունը, եւ Փառք Հաւր: Նայեա սի-
րովն ամբողջութեամբ կը տեղափոխէ Տէր
լոյս իմ սաղմոսին ետեւ, նոյնպէս 1655ի-
նը, մինչ 1408ի մէջ դեռ Շնորհեա մեզին
քովն է՝ հին ոճով: Իսկ յետ երանեալին
կը դնէ ի քեզն հայցեմք, Հոգւոցն հանգ.
եւ եւս խաղ. վասն հանգ. Քրիստոս որ-
դի. Հայր մեր:

8. - 1408ի օրինակին մէջ Հանգստեա-
նը հաւաքար է 1375ի ձեւին, աւելի ունե-
նալով եւ եւս խաղաղութեանն՝ Աղաչե-
ցումին առջեւ: Իսկ Մեծօրհնեցին կատարեց
կարեւոր փոփոխումներ, եւ չէ ընդունած
բոլոր այն մասերը՝ որ Օշինի ժամագրքին
միայն յատուկ են. առաջաբանի քառա-
տուն սաղմոսը Առաքեա տէր զլոյս,

Փառք Հաւր, եւ եւս խաղաղութեան,
Արինութիւն եւ փառք՝ անոր դիւտն են,
զոր կը պահեն 1634ինն եւս, 1663ին,
1655ին եւս:

Եկեղեցի մէջ կը յաւելու Մեծացուցէն՝
որ չկար նախապէս, եւ զոր ունին 1634ի,
1663ի եւ 1655ի օրինակները, խրատ ժմկրդ.
կարգաւորութեան են: Յետ սաղմոսին կը
կրկնէ Նայեա սիրովը եւ Տէր Աստուած
մեր աղօթքէն յետոյ ի քեզն հայցեմք, որ
տեսակ մը նմանութիւն է Մարիունի ժա-
մագրքին եւ զորս 1408ինը դանց ըրած է:
Աղաչեցումք քարոզին առջեւէն ջնջած է
եւ եւս խաղաղութեանը, նոյնպէս եւ
1634ինը, 1655ինը: Յետ երկու համառո-
տեալ անընթեռնի բառերու (արդեօք Դ
սաղմոսը), 1634ինը կ'ըսէ՝ Աստ ընթեր-
ցեալ լինի Աւետարան (բովանդակութիւնն
անյայտ), քրդ. Սուրբ խաչիւս, Պաշտա-
մեա գլեգ եւ Հայր մեր, որ կ'ընթան է
պաշտամունքին: Իբր յաւելուած անոր կը
յարէ Նարեկացիի Ընկալ քաղցրութեամ-
բը, ապա Զհանգստեան աղաթս եւ «Հան-
գերումք խաղաղութեամբ, եւ տէր եղիցի
ընդ ամենեւեան. ամէն»: 1599ի օրինա-
կին մէջ, որ հետեւող է Մեծօրհնեցին,
Հանգստեան աւետարանի խորագրին է.
«Աստ կարգան աւետարան». արդեօք կը
համեմատի՞ միւս խանդարուածին:

Աւետարանը սաղմոս մը կը պահանջէր.
ՅՀ. Եղեկացին «Տէր Աստուած մեր դու
պաշտեա» աղօթքին իբր ապացոյց կը կոչէ
այժմու սաղմոսը. «Ըստ այնմ՝ խաղաղու-
թեամբ ննջեցուք եւ զարթիցուք. զի դու
տէր միայն առանձին յուսով բնակեցու-
ցեր» (մեկ. սղ. 247): Կա՞ր արդէն այդ
սաղմոսը՝ դէթ իր կողմերը, թէ լոկ օ-
րինակ կոչած է. յայտնի չէ իր վկայու-
թենէն:

Մինչեւ հոս կը թուի վանականներու
համար. իսկ իբր ժողովուրդն ալ ներկայ
ըլլար, հաւանօրէն յաւելուածին փոխա-
րէն (ոչ թէ միասին) ունի «Յաղագս ար-
ձակման ժողովրդեանն. «Փառք քեզ Աս-
տուած որ պարգեւեցեր» նոր շարադրու-
թեամբ, որ հաւասար է այժմուս. եւ ա-

պա 1284ի Տէր Աստուած տուր աղօթքը,
վերածելով արդի չորս տուններուն, եւ իբր
կնիք տալով «Արինեալ եղբերուք ի շնոր-
հաց...» Տաթեւացիին լրացեալ կամ այժ-
մեան ձեւը: Արձակման կրկին բանաձեւ-
ները Հանգերումք եւ Օրինեալ եղբերումք ալ
կը պահանջեն՝ որ իրենց մասերը դատ-
ուին իրարմէ: Յետոյ կ'օրինակէ իբր ա-
ղատ աղօթք՝ Շնորհալիին Հաւատով
խոստովանիմք իր նախադրութեամբ հան-
գերմ, եւ ուրիշ աղօթքներ: Հաւատովին
կ'անարկէր Գր. խաթեցին այս չըջա-
նիս, երբ իր խրատներուն վերջաւորու-
թեան կ'ըսէր. «Աղաւթք են ըստ ԻԴ ժա-
մուցն, որով արտաքոյ հասարակաց ա-
ղօթից»: Հանգստեան ամբողջ կազմին մէջ
1599ի օրինակը Թովմայի կը հետեւի. իսկ
միւսները մասամբ: Ինչպէս 1408ինն ալ
յետ Հանգստեանին կը դնէ նախ սեղան-
օրհնէքի կանոնը, ապա Հաւատով խոստո-
վանիմ, պատարագը, եւ զանազան քաղ-
ուածներ նարեկէն:

Տաթեւացիին Եկեղեցին մէջ կը թուէ
«սաղմոսս ինն փոխ բոլոր... եւ վեց կի-
սափոխ (Հրց. 622, Ամբ. 340, Սղմ. 417):
Ինը բոլորը կը կազմեն ըստ մեր հաշուին՝
3 հատ, ձԺԸ սաղմոսը, որու մէջ ինքն
իսկ երեք փոխ կը տեսնէր (Սղմ. 418), -
3 հատ՝ Սղմ. 2. ձԻԹ. ԾԳ. - 1՝ Հարցը
- 1՝ Սղմ. ԾԾ. - 1՝ աղօթք Սիմէոնի, ո-
րոնք միահամուռ կ'ընեն ինը:

Իսկ վեց կիսափոխներն են 1՝ Մի՛ եկես-
ցէն, երկու տուն (Սղ. 13, 14) - 2՝
Ես ի Տէր յուսացայ (Սղմ. 1. 8) 3՝ Տէր
տէր ետ ինձ գորութիւն - 4՝ Զգեցեր զձեռն
քո (Սղմ. ձԼԷ. 8) - 5՝ Տէր հան ի բանտէ
(Սղմ. ձԽԷ. 8, 9) - 6՝ Տուր զօրութիւն
(Սղմ. ԶԵ. 15, 16):

Այս հաշուով «Մեծացուցէն» դուրս կը
մնայ, թողլով հետեւցնել՝ թէ իսկապէս
յետոյ Մեծօրհնեցին մուծուած է:

9. - Այս չըջանիս գլխաւոր նորութիւն-
ները Մեծօրհնեցիին յաւելուածներն են, որ
կը բաժնուին ժամերու խորհուրդներու
կամ վերնադիրներու, պատմական կամ
աղօթական մասերու: Պատմականները ի-

րեն գիւտերն էին, զորս չենք կրնար հաշտեցնել նոյն վարդապետին ծանօթ զարգացման եւ ողջմտութեան հետ: Գուցէ ինքը չէր ստեղծողը, այլ ժամանակի սըլալ համոզումներն էին՝ զորս արձանագրեց: Իսկ Աղօթականները՝ լրացուցիչ մասերն եղան ժամագրքին: Եւ այս երեք տեսակ նորութիւնները այնուհետեւ գրեթէ ամբողջութեամբ մնացին աղօթամատոյցին մէջ, ինչպէս ունին 1634ինը,

1663ինը, եւ ուրիշներ, որոնցմէ լաւագոյն պիտի ըլլար թօթափել պատմականները որպէս զի այդ անտեղի տեղեկութիւնները չարունակէին նախապաշարել հայ կղերին եւ ուսումնասէրներու մտքերը, ինչպէս եղած է ցարդ, եւ մեր աղօթամատոյցը վերստանար իր նախկին մաքրութիւնը:

(Շարունակելի)

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԹՈՒՂԹԵՐՈՒ

ԽՍԲԱԳԻՐ ՄԵԿՆՈՒԹԵՐՆ

(Շար. տե'ս «Բազմավէպ» 1954, էջ 145)

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Բ.

ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՔՈՎ

Բացատրելի վերջ՝ թէ ի՞նչ կը նշանակէ շղթայ կամ խմբագիր մեկնութիւն, թէ ե՛րբ ծագած է, քանի՛ տեսակ են, եւ որոնք եղած են հեղինակները, կարելոր է այժմ քննել Կաթողիկէ Թուղթերու վրայ մասնաւորապէս կատարուած աշխատութիւնները՝ յունական մատենագրութեան մէջ, լոյս սփռելու համար մեր ձեռքը գտնուած անոր հայկական թարգմանութեան վրայ:

Անցեալ դարուն վերջերը, կ'ըսէ Փրոֆ. Քարլ Ստասպ, նոյն Թուղթերու վրայ գրած իր շահեկան յօդուածի մը մէջ¹, սկսան վերապրել իմբագիր կամ Շղթայ մեկնութիւնները, երկար քննութեան մը ետքը: Լիցման, առաջին անգամ, 1897ին, իր համառօտ մենագրութեամբ հրաւէր կարգաց մտնելու այս կոյս անտառին մէջ,

եւ քանի մը տարի վերջը՝ միացած Քարոյի հետ՝ ներկայացաւ իր տեղագրական ցուցակով²: Ծիրանաւոր Փառլամպէր, արդէն առանց ասոր սպասելու եւ Սիքերպերկէր թափանցած էին խմբագիրներու աշխարհը. առաջինը մարդարէներու երգերով եւ երգերգոցով, իսկ վերջինս՝ Նոր Կտակարանի Ղուկասու խմբագիր մեկնութեամբ: Փառլամպէր հրատարակեց նաեւ Քարո-Լիցմանի ցուցակը, սպանիական մատենագրաններու ձեռագիրներէն, եւ Բիզանդական թերթին մէջ³ բացատրեց խմբագիր-մեկնութիւններու նշանակութիւնը, մատնանշելով նպատակը եւ անոր ընթացքը: Կը կարծուէր թէ հետո չէր ժամանակը, եւ այս պատրաստութիւնները պիտի յանգէին իմբագիր կամ Շղթայ մեկնութիւններու ամբողջական պատմութիւնը յօրինելու. սակայն այս դարունին ամառ չյաջորդեց: Քսան տարի խմբագիր մեկնիչներու հետազոտութիւնը ոչ մէկ յառաջագիծութիւն ըրաւ. կարելորագոյն նախապատրաստական աշխատանքը պիտի

ըլլար անոնց նոր տպագրութիւն մը եւ խոր քննութիւնը: Խմբագիր մեկնութիւններուն կը պարտինք, ինչպէս կ'ըսէ Փառլամպէր, յոյն Հայերու մեկնողական ժառանգութեան շուրջ կէսը:

Գալով Կաթողիկէ Թուղթերուն խմբագիր մեկնութեան, բացի անոնց խմբագրութիւններէն՝ ոչ մէկ բան ունինք: Պօղոսի Թուղթերը՝ Ոսկեբերանէ եւ Թէոփրիտոսէ զատ՝ տասներկու մեկնիչներ ունեցած են, եւ այս հարուստ առաջը թաղուած է դեռ Շղթաներու գրչաղիրներուն մէջ, ի բաց առեալ քանի մը պատառիկներէ՝ որ լոյս տեսան էկոմենիոս-Թէոփրիտոսի անունին տակ: Շղթաներու ուսումնասիրութեան համար հարկ է, որ ուսումնասիրութեան համար հարկ է, կ'ըսէ յօդուածագիրը, գիմել ուղղակի գրչաղիրներուն. եւ կու տայ Կաթողիկէ Թուղթերու խմբագիր մեկնութեան ձեռագիրներուն ցանկը, մանրամասն նկարագրութեամբ, եւ անոնց վերլուծումն ընելով՝ կ'անցնի ապա մէջը յիշուած հեղինակներուն եւ անոնց անունով բերուած հատուածներուն քննութեանը:

Ստասպ իր յօդուածին իբր եզրակացութիւն՝ Կաթողիկէ Թուղթերու շղթայ մեկնութեան հեղինակը փնտռելով, այլ եւ կարծիքներու մէջէն, որոնցմէ ոմանք այլ կարծիքներու մէջէն, որոնցմէ կը հաւանդէս Կրեմէի եպիսկոպոսը կը համարին, ուրիշներ Անդրէաս Երէց մը, կ'ենթադրէ թէ երկու կամ երեք խմբագրութիւններով կազմուած ըլլայ, եւ մէջը յիշուած բաղմաթիւ յոյն Հայերու գրութիւններէն հետեւցնելով, կ'ախորժի որ շղթայիս խմբագրողը սկիզբը առած ըլլայ Կիւրեղի գրութիւններէն, Սեւերոս Մաքսիմոսէ եւ ուրիշ տասնըմեկ հեղինակներէ: Իսկ հին կտակարանէ հանուած քանի մը պատառիկներ սորվեցուցած ըլլան կտրուելիք ճամբան: Այսպէս, ուրեմն, առաջ եկած ըլլայ այս վերջը, որ մըն, առաջ եկած ըլլայ այս վերջը, որ հինգ դար մեծ համբաւ վայելած է: Քարոյի մը գար վերջն է որ էկոմենիոս եւ Թէոփրիտոս ուրիշ խմբագիր մ'ալ մեզի ընծայած են:

Իսկ Քրամէր, որ հրատարակած է յոյն Հայերու խմբագիր մեկնութիւնները, ութերորդ հատորին՝ Կաթողիկէ Թուղթերու եւ Յայտնութեան մեկնութիւններու յառաջաբանին մէջ մի միայն իր ընտրած ձեռագրի մասին կը խօսի⁴:

Հուսկ, Ռոպէրթ Տըվրէս, որ երկար եւ խիստ կարեւոր տեղեկութիւններ տուած է Կաթողիկէ Թուղթերու շղթաներու մինչեւ իր օրը կատարուած յոյն տպագրութիւններու շուրջ, քննութեան բովանդանքի վերջ դանոնք, Ստասպի հետեւելով կ'եզրակացնէ. «Ստասպ կը համարի թէ բնագրէն երեք ձեռագրական ձեռագրութեանը առաջ եկած ըլլան. գուցէ աւելի ճիշտ պիտի ըլլար հետեւցնել՝ թէ մէկ ընտանիք է, երեք վկաներէ ներկայացուած, կամ օրինակողներու երեւակայութեամբ եւ կամ անհոգութեամբ, որ արգելք չեն ըլլար գտնելու հասարակաց մի եւ նոյն աղբիւրը, ի բաց առեալ քանի մը հաղուողէպ վարտուղթիւններէ»: Եւ շարունակելով, «կրնան ուշադրութեամբ փնտռուիլ խմբագրութեան աղբիւրները. տեղեր կան որ Դիդիմոսի կը պատկանին, իսկ միւսները որո՞ւ վերագրենք: Ի՞նչ կապ կայ այս խումբին մէջ, որու շուրջը կը գտնուին Անդրէի, էկոմենիոսի եւ Թէոփրիտոսի շղթան»⁵:

Եթէ յոյն խմբագրողը որոշակի ծանօթ է, սակայն Քրամէրի հրատարակութիւնը կը համաձայնի հայ թարգմանութեան ուստի կ'անցնիմ հայ թարգմանիչին նըկատմամբ ցարդ յայտնուած կարծիքները ամփոփելու, եւ հետեւելով Յիշատակաբաններու գրիչներուն վկայութեան՝ ճշտելու թարգմանողը:

(Շարունակելի)

Հ. ՔԵՐՈՎԻԷ Ա. ԶՐԱՔԵԱՆ

1 Biblica, 1924, էջ 296-353:

2 Revue Biblique Ա. տարի:

3 1909, էջ 383-396:

4 Catena Graecorum Patrum in Novum Testamentum, J. A. Cramer, S. T. P. tom. VIII. In Epistulas Catholicas et Apocalypsin. Oxonii. 1844.

5 Dict. de la Bible - Supplément. 1928, տիւս 1224-5: